

SPINOZAS INFLYTANDE PÅ BERTRAND RUSSELLS ”PERSONLIGA RELIGION”

69

Fil. dr. Stefan Andersson

Den som har ägnat mest tid åt att spåra och dokumentera Spinozas inflytande på Russell är före detta arkivarien för Russellarkiven Kenneth Blackwell, som i boken *The Spinozistic Ethics of Bertrand Russell* (1985) har försett oss med en grundlig studie. Blackwell har noggrant gått igenom Russells publicerade och opublicerade verk, hans brev och dagböcker och en hel del annat material och kommit fram till att den begreppsliga enheten i Russells normativa etik har sin utgångspunkt i Spinozas tal om den intellektuella kärleken till Gud. Blackwell gör en meta-etisk bedömning av Russells etik som han kallar ”impersonal self-enlargement”, vilket jag finner svårt att översätta, men poängen tycks vara den att ens intressen med tiden skall bli så allmänna och opersonliga att intresset för en själv utplånas. Detta påminner mig en hel del om vad Krishnamurti och en del buddistiska mystiker sagt om jagets utplåning, vilket borde göra dem till oändlighetsmystiker.

Redogörelsen för den mystiska upplevelsen dikterade Russell sommaren 1931 och den finns med i det manuskript ”Mina första femtio år”, som låg till grund för hans självbiografi, som senare publicerades i tre delar. Han hade tjugo år tidigare beskrivit den för Lady Ottoline och en del andra nära vänner, men allmänheten fick inte veta något i detalj förrän 1967, då första delen av hans självbiografi kom ut. Med tanke på den betydelse han tillskrev denna upplevelse, kan man undra varför han inte sa något tidigare. Man kan finna dolda referenser till upplevelsen i brev som Russell skrev till Murray och sin hustru några dagar efter händelsen, men han tycks inte ha nedtecknat något mera omfattande förrän han 1911 träffade Lady Ottoline, som väckte hans slumrande religiositet.

För att förstå tonen i essän skall man veta att Russell ett år efter den mystiska upplevelsen insåg att han inte längre älskade sin hustru.

Under 1902 och 1903 skrev han ned sina reflexioner om livet och tänkte publicera dem som ”The Pilgrimage of Life”. En del av dessa fann sin väg in i Russells mest berömda och mest antologiserade essä ”The Free Man’s Worship”, som när den gavs ut på nytt och sedan översattes till svenska fick den mindre anspråksfulla titeln ”En fri mans tro”. Titeln är troligtvis inspirerad av vad Spinoza säger om den fria människan i den senare delen av *Etik*, men budskapet påminner mer om stoicism än om Spinozas intellektuella kärlek till Gud. För att förstå tonen i essän skall man veta att Russell ett år efter den mystiska upplevelsen insåg att han inte längre älskade sin hustru. Detta var en tragisk insikt som präglade hans sinne under en lång period tills han ånyo började tro på kärleken då han blev förälskad i Lady Ottoline. Det var framför allt i brev till sina vänner som Russell beskrev sina känslor av uppgivenhet, hopplöshet och ”kosmisk förtvivlan”.

Det finns ett par ställen i "En fri mans tro" som låter som ekon från hans mystiska upplevelse och som också tyder på ett visst inflytande från Spinoza. Två exempel är:

Bortsett från de sällsynta andar som är födda utan synd, finns det en mörkrets håla som vi måste ta oss igenom, innan vi kan träda in i templet. Hålans mynning är förtvivlan, och dess golv är stenlagt med gravvårdarna över svikna förhoppningar. Där måste jaget dö; där måste de otämjda begärens otålighet och snikenhet dräpas, ty endast så kan själen befrias från Ödets välde. Men ut ur grottan leder försakelsens port tillbaka till vishetens dagsljus, i vars sken en ny insikt, en ny glädje, en ny ömhet lyser emot oss och gläder pilgrimens hjärta. (s. 54)

Att uppge kampen för privat lycka, att fördriva alla pockande timliga begär, att brinna av lidelse för eviga ting - detta är frigörelse, och detta är den frie mannens gudstjänst. Och denna befrielse uppnås genom betraktelse av Ödet; ty Ödet kuvas av det sinne som inte lämnar någonting kvar att utrensas av Tidens renande eld. (s. 56)

Här finns inga referenser till den intellektuella kärleken till Gud. Russell har inte mycket till övers för den Gud som tvingade Job till tystnad på grund av sin överlägsna makt och inte sin godhet. De mest optimistiska passagerna tog Russell bort när essän publicerades på nytt i *Philosophical Essays* från 1910 och han passade då också på att ändra titeln från bestämd form till obestämd. På ett ställe talar han om den inspiration vi kan få från kontemplerandet av musik, konst och naturens skönhet, men han strök de följande två meningarna: "I stunder av sådan inspiration tycks vi höra den sällsamma djupa musiken från ett osynligt hav, som oupphörligt slår mot en okänd strand. Om vi bara kunde stå på den stranden känner vi att en annan vision av livet kunde bli vår, en som är vidare och friare än den trånga dal i vilken våra privata liv är infångslade." På följande sida strök han en mening som jag tror refererar till hans mystiska upplevelse: "De som passerat genom mörkrets dal kommer till slut fram till ett land av överjordisk skönhet, där luften är stilla och den bleka solen kallt belyser ett frostigt landskap; och där frihetens djupt tonande lovsång vibrerar i den själ som övervunnit fruktan." (Mina övers.) Talet om passagen genom mörkrets dal leder tankarna till vad Johannes av Korset och en del andra mystiker sagt om "Själens dunkla natt", som är ett viktigt steg på vägen till den slutgiltiga upplysningen enligt flera mystiker.

Under åren 1903 till 1911 var Russell den mesta tiden upptagen av sitt arbete med att skriva klart *Principia Mathematica* tillsammans med sin tidigare lärare Alfred North Whitehead. Deras tes var att den rena matematiken kan härledas från logiken. Denna tes eller teori går under namnet "logicism", som utgör ett av flera olika sätt att se på förhållandet mellan matematik och logik.

Om Russell kunde bevisa sin teori hade han uppnått den visshet om matematikens tillförlitlighet han sedan elva års ålder så träget längtat efter. Ett problem med deras tes är att de aldrig kunde

formulera en definition av logik som är tillfredsställande och de använde sig av tre axiom med tvivelaktig logisk karaktär, som att det finns ett oändligt antal ting i världen. Detta var problem som Russell aldrig fann någon helt tillfredsställande lösning på och hans lycka visste inga gränser, när han insåg att det bästa han kunde göra var att överlämna problemet till Ludwig Wittgenstein, som dök upp i Cambridge hösten 1911 och snart visade sig också vara djupt engagerad i frågan om logikens natur.

Russell och Wittgenstein utvecklade ett intensivt förhållande som pågick i sin första fas fram till utbrottet av Första Världskriget, då Wittgenstein återvände till Österrike för att delta i kriget. När han kom tillbaka hade han enligt Russell förvandlats till "a complete mystic". Deras syn på förhållandet mellan logik och mystik är ett intressant ämne som jag inte skall gå in på här, men om Wittgenstein skall betraktas som en mystiker, skall han nog betecknas som personlighetsmystiker med tanke på sin intensiva kamp med etiska frågor och sin syn på Gud.

LADY OTTOLINE GÖR ENTRÉ

Lady Ottoline steg in i Russells liv våren 1911 och Wittgenstein på hösten samma år. Dessa personer kom under de följande åren att ha ett stort inflytande på Russells tankar om mystik och logik, om förhållandet mellan förnuft och känsla, om förhållandet mellan kontemplation och handling och mycket annat, som jag inte kan ta upp i detta sammanhang. Lady Ottoline väckte en sida hos Russell som hade sovit rätt djupt under åren då han arbetade på den stora boken om matematikens grunder och principer. Efter en kort tids bekantskap började Russell arbeta på "Prisons", en bok som han planerade skulle ta hänsyn till både intellekt och mystiska känslor med betoning på en mystik förening med universum. Boken blev aldrig färdig, men vissa delar finns fortfarande kvar, som ger en antydning om det tänkta innehållet. Vi vet också att första kapitlet använde Russell i sin essä "Religionens väsen", som kom ut 1912 och de sex sista styckena av *Filosofins Problem*, som kom ut samma år, tog han från det ofullbordade manuskriptet.

Vi befinner oss nu i en den period av Russells liv då intresset för Spinoza och mystik i allmänhet var som störst. Han hoppades att han kunde finna en gemensam grund utifrån vilken han och hans älskade kunde gå vidare i sitt sökande efter Gud, eller "Det Oändliga", som Russell föredrog att uttrycka sig. I ett brev till Lady Ottoline skriver Russell i mars 1912:

Jag är så glad att du tycker om Spinoza så mycket. Jag tror att när han talar om "intellekt" så betyder inte det vad man vanligtvis menar. Jag är inte helt säker på vad han verkligen menar, men det väsentliga i det är att vara universell, inte partikulär, att på något sätt vara i kontakt med helheten. Jag tror inte att han avser att utesluta det som du värdesätter. Vad han vill är att man skall tänka och känna som en del av Gud, inte som ett separat Själv. Men han är mycket svår att förstå fullt ut, fastän man förstår det viktigaste utan några större svårigheter. (Min övers.)

Man får av detta intrycket att Russell inte tänkte ge sig in på någon seriös exeges av Spinozas filosofi, utan han verkar ha nöjt sig med att i Spinoza finna inspiration för eget tänkande. I ett av fragmenten till "Prisons" skriver Russell: "Självvet i alla dess former - i tanke, i känsla, i handling - är ett fängelse: det hindrar själen från den totala föreningen med världen, i vilken den sanna friheten består." (Min övers.) Vad "total förening med världen" kunde innebära i praktiken är svårt att säga, men att ett syfte med hans skrivande var att uppnå total förening med Lady Ottoline, det kan till och med en landsortskanin som jag inse.

Andrew Brink talar i sin bok *Bertrand Russell. The Psychobiography of a Moralist* om Russells "erotiska mystik" som han odlade i sitt umgänge med Lady Ottoline och har man läst några av de nära två tusen brev som han skrev till henne, kan man förstå Brink. För övrigt är ju beskrivningar av förhållandet mellan människan och Gud i termer av brud och brudgum inte ovanliga bland mystikerna, då främst personlighetsmystikerna.

De sex sista styckena av sista kapitlet "Filosofins värde" i *Filosofins Problem*, tog Russell, som tidigare nämnts ur det ofullbordade manuskriptet till "Prisons". Där talar Russell om värdet av filosofisk kontemplation och säger: "Allt förvärvande av kunskap medför en utvidgning av Självvet." Han fortsätter lite längre fram:

"Det fria intellektet kommer att se som Gud kan se, utan ett här och nu, utan hopp och fruktan, utan våra sedvanliga föreställningars och traditionella fördomars bojar, lugnt, opassionerat, med den enda och exklusiva önskan om kunskap – kunskap så opersonlig, så rent kontemplativ, som det är möjligt för människan att uppnå. (Min övers.)"

Att Russell här anspelar på Spinozas tal om att se världen ur evighetens synvinkel kan det inte råda mycket tvivel om. I den allra sista meningen säger Russell att värdet av filosoferandet är att det möjliggör "den förening med universum, som utgör dess högsta goda." Jag tror inte uttrycket "förening med universum" är hämtat från Spinoza, men det påminner om vad en del mystiker talat om som "unio mystica".

"THE ESSENCE OF RELIGION"

"The Essence of Religion" publicerades i oktober 1912, i *The Hibbert Journal*, en liberalt inriktad tidskrift för religion, teologi och filosofi. I denna essä spinner Russell vidare på teman han behandlat i "Prisons". Här är det tal om "självuppgivelse", om det ändliga självets uppgående i "Det Oändliga" och den frihet och lycka som den upplysta människan känner. Russell utgår ifrån att ingen förnuftig människa längre kan tro på den antropomorfa guden som de kristna tidigare gjort, men det finns tre element i kristendomen som Russell anser värda att bevara. Det är dyrkan, underkastelse och kärlek (worship, acquiescence, and love). De traditionella dogmerna om Gud skulle bort. Han kommer till slutsatsen att religionens väsen består i att den ändliga delen av vårt liv skall underordna sig den oändliga. Den sista meningen i essän lyder: "Varje begäran är ett fängelse, och visheten är endast fri när den inte frågar efter någonting." Denna sentens finns också med i manuskriptet till "Prisons", men där talar han om förnuftet istället för

visheten. Hur mycket av influenser det här finns från Spinoza är svårt att säga med någon bestämdhet, men det är många formuleringar som påminner om Spinozas syn på våra passioner och hur vi befriar oss från dem.

"T S Eliot var inte imponerad."

Essän mottogs med blandade reaktioner. Lady Ottoline tyckte att den var vacker, fastän den knappast innehöll tillräckligt med religion för hennes smak. Rabindranath Tagore var uppskattande liksom en del andra som hade en svaghet för det mystiska. T S Eliot var inte imponerad. En som inte var speciellt förtjust i den var Wittgenstein som avskydde den till Russells stora förtvivlan. I ett brev till Lady Ottoline skrev Russell: "Wittgenstein var verkligen missnöjd med min essä om religion. Han tyckte att jag var en förrädare av exakthetens evangelium, och att jag på ett lättfärdigt sätt använt ord på ett oklart sätt; också att sådana ting är för privata för att publiceras. Det berörde mig mycket, därför att jag delvis håller med honom." (Min övers.)

Essän har aldrig översatts till svenska och det är ingen större förlust. Russell lät aldrig trycka om den med motiveringen att den var alldeles för religiös, men den finns med i antologin *The Basic Writings of Bertrand Russell* och volym 12 av *The Collected Papers of Bertrand Russell* om det är någon som är intresserad av att läsa den i sin helhet.

UR EVIGHETENS SYNVINKEL

Efter detta mer eller mindre misslyckade försök att formulera sina religiösa funderingar i essäform, gav sig Russell på ett skönlitterärt försök i form av en platonisk dialog blandad med en andlig självbiografi, som han kallade "The Perplexities of John Forstice". Spinoza förekommer som representerande filosofin under anagrammet "Nasispo", som talar om kontemplerandet över tidens obetydlighet och säger: "Glädjen och friden som denna kontemplation skänker är Spinozas intellektuella kärlek till Gud, den 'oändliga kärlek med vilken Gud älskar sig själv', och den själ som är fylld med den intellektuella kärleken till Gud är i harmoni med alla andra själar som är inspirerade av samma kärlek."

Även skillnaden mellan gott och ont försvinner om man ser världen ur evighetens synvinkel. Hur mycket Russell verkligen trodde på tesen om tidens överklighet och teorin att det egentligen inte råder någon skillnad mellan gott och ont är svårt att avgöra. Han var tveksam till dialogens värde och dödsstöten fick han av Josef Conrad som läste texten sommaren 1914. Conrad som hade uppskattat "En fri mans tro" hade inte mycket positivt att säga om Russells dialog. Den publicerades på Russells begäran först efter hans död. Två år före sin död sa han att medan han var nöjd med den först delen, så representerar den andra delen, i vilken Spinoza nämns, hans åsikter under en mycket kort period. "Mina ståndpunkter i den andra delen var väldigt sentimentala, alldeles för milda, och alldeles för vänliga mot religion. I allt detta var jag alltför påverkad av Lady Ottoline." Detta verkar vara en rimlig retrospektiv analys.

Essän "Mystik och logik", som kom ut 1914, är Russells mest noggranna och balanserade framställning av sin syn på förhållandet mellan mystik och logik. Han nämner inget om de

problem han och Wittgenstein hade med att exakt definiera vad logik är och var dess gränser går, utan han låtsas som att det är allmänt känt. Han ägnar desto mer uppmärksamhet åt mystikbegreppet. "Mystiken är till sitt väsen föga mer än en viss intensitet och ett visst djup hos

Mystiken tror inte på tidens existens. Mystiken förnekar skillnaden mellan ont och gott. Man kan undra hur Russell kommit fram till detta.

känslan beträffande vad vederbörande tror om världsalltet.", säger han inledningsvis och ställer sedan upp fyra kännetecken på mystik. Den mystiska upplevelsen öppnar en speciell väg till kunskap skild från normal erfarenhet och förnuft. Mystiken tror på alltings enhet. Mystiken tror inte på tidens existens. Mystiken förnekar skillnaden mellan ont och gott. Man kan undra hur Russell kommit fram till detta. Det är möjligt att han haft Spinoza i tankarna, men nämner honom endast i samband med det tredje kännetecknet. Vid sidan av de grekiska filosoferna Platon, Parmenides och Herakleitos diskuterar Russell Hegel och Bergson vars uppfattningar om vad logik är låg långt ifrån Russells syn på saken.

Russell gör inga försök att definiera vad som menas med en "mystik upplevelse". Ett sådant försök finner vi i William James klassiska arbete *Den religiösa erfarenheten i dess skilda former*. James skiljer där mellan odlad och spontan mystik och ställer upp fyra kriterier på en mystik upplevelse som enligt honom präglas av utsägbarhet, har en kunskapsmeddelande beskaffenhet, är av övergående natur samt av passivitet, det vill säga att personen som har en mystik upplevelser förhåller sig passiv så länge den varar.

Dessa kriterier är så vaga att de passar in på många upplevelser som ligger utanför det normala och Russells upplevelse 1901 kan utifrån dessa kriterier betraktas som en mystik upplevelse. Russell läste James bok inte långt efter den kom ut 1902 och fann den intressant, men kunde inte hålla med om James slutsatser. Sommaren 1911 hade Russell en andra religiös upplevelse, som inte var lika dramatisk som den första och som han aldrig refererar till i sina publicerade arbeten, men som var av betydelse för honom ändå. Han diskuterade dessa upplevelser med sin vän Lowes Dickinson, som läst mycket om mystik och ansåg sig kunna identifiera Russells upplevelser som mystika.

I ett brev till Lady Ottoline i februari 1912 skrev Russell om sina samtal med Dickinson: "Vi talade om mysticism. Jag försökte förklara vilka känslor av mystik karaktär som jag haft. Han sa att han aldrig haft några. Jag sa till Dickinson att den mystiska känslan är den mest djupgående upplevelse man kan ha, mer betydelsefull och tillhörande en djupare region än något annat. Och jag försökte förklara hur den skulle befrias från alla dogmer."

I ett annat brev till Lady Ottoline skrev Russell: "Det förvånar mig inte att Goldie inte haft några mystiska upplevelser. Jag känner inte till någon som haft en, utom jag själv, och jag bara två gånger: för tio år sedan, och vid slutet av vår kris förra sommaren." Brevet skrevs den elfte februari 1912 och Russell hade sin första upplevelse den tionde februari 1901, så han tog antagligen misste på ett år. I ett annat brev till Lady Ottoline skrivet i slutet på februari 1912 ger Russell en antydning om vad upplevelsen 1911 gick ut på:

Mina tankar har kretsat hela dagen, jag vet inte varför, kring natten av vår sommarkris, först när vi låg på backslutningen, sedan i helgedomen, när nattvinden föreföll vara en förlorad själ vandrande omkring sökande efter en vila den aldrig kunde hoppas finna, då orden "Kom till mig, alla ni som är tyngda av bördor" plötsligt dök upp i mina tankar. Någoting överfördes från dig till mig den natten på ett mycket förunderligt sätt. Jag trodde att jag förlorat dig, och då plötsligt fann jag nyckeln, inte genom att söka den, men genom att samma tankar dök upp i mig. (Mina övers.)

Mycket mer än så här vet vi inte om denna andra mystiska upplevelse. Han nämner den inte i sina memoarer, men han tycks referera till den i ett brev till Lady Ottoline, som han skrev på sin födelsedag den artonde maj 1931: "Det är cirka 20 år och en månad sedan Studland – vilken självgod pedant jag var på den tiden! Du hade ett mycket gott inflytande på mig!" Russell verkar inte göra någon större skillnad mellan "omvändelse", "religiös upplevelse" och "mystik upplevelse". Det gör egentligen inte James heller, men enligt John H Clark börjar James med att skilja på institutionaliserad och personlig religion och delar in den senare i de en gång födda och de två gånger födda. Dessa senare delar han upp i de som haft en omvändelse och de som haft en mystik upplevelse och slutligen skiljer han på sporadisk och odlad mystik.

Enligt denna modell var Russells religion personlig, han var född minst två gånger, hans första upplevelse kan ses både som en omvändelse och som en mystik upplevelse, medan den andra upplevelsen kanske skall ses som en mild form av en mystik upplevelse. Hans mystiska upplevelser var av det sporadiska slaget. I ljuset av allt detta kan man ändå undra om Russell förtjänar att kallas mystiker. Två mystiska erfarenheter gör knappast en människa till mystiker eller ens religiös.

Den tredje och avslutande delen kommer i RIT #12

ATT LÄSA OM BERTRAND RUSSELL

Russell, Bertrand. *Mystik och Logik och andra essäer*, Stockholm, 1954.

Brink, Andrew. *Bertrand Russell: The Psychobiography of a Moralist*. New edition. Humanities Press Intl, 1989.